

рухи, інтелігенція поставляли кадри у склад еліти). Ми вважаємо, що це процес об'єктивний, пов'язаний зі змінами форм власності, який відбувся у 90-ті роки, а також з відсутністю розвиненого громадянського суспільства в Україні.

Але суверенна держава у сучасному світі, як показують чисельні приклади, може бути життєздатною тільки за наявності у неї політичної еліти, яка чітко усвідомлює національний інтерес, є його провідником у самої країні та за її межами. Формування саме такої еліти – довготривалий і складний процес, але це є умовою виживання суверенної держави у сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сартори Дж. Вертикальна демократія / Д.Сартори // Поліс. – 1993. – № 2. – С.80-84.
2. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы [Електронний ресурс] / А.Лейпхарт // Поліс. – 1992. – № 1. – Режим доступу: [http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/L](http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/L/1992-1-21-Lijphart-nogosotavnie_obshestva_i_demokraticheskie_rezhimi.pdf)
3. Лейпхарт А. Со-общественная демократия [Електронний ресурс] / А.Лейпхарт // Поліс. – 1992. – № 2. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=50
4. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект / Д. Видрін, Д.Табачник – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
5. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М.Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24-37.
6. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути і процеси” / Л. С. Мандзій. – Львів, 2003. – 20 с.
7. Фисун А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация / А.А.Фисун // Политическая концептология. – 2010. – №4. – С.158-187.
8. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації [Електронний ресурс] / О. В. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=l&n=74&c=1740>.

УДК 321(470)

Ключник Р.М.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОСІЙСЬКИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ

Проаналізовано динаміку розвитку політичної системи Російської Федерації протягом останніх двадцяти років. Розглянуто основні особливості вирішення політичних криз в умовах пострадянської політичної системи на прикладі Росії. Проаналізовано досвід використання превентивних заходів для запобігання кризовим явищам у політичній сфері. Виокремлено основні риси, притаманні російській моделі вирішення політичних криз.

Ключові слова: політична криза, політичний конфлікт, політична система, політичний режим, демократія, опозиція.

Ключник Р.М.

РОССИЙСКИЙ ОПЫТ РАЗРЕШЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ

Проанализирована динамика развития политической системы Российской Федерации на протяжении последних двадцати лет. Рассмотрены основные особенности разрешения политических кризисов в условиях постсоветской политической системы на примере России. Проанализирован опыт использования превентивных мер для предотвращения кризисных явлений в политической сфере. Выделены основные черты, свойственные российской модели разрешения политических кризисов.

Ключевые слова: политический кризис, политический конфликт, политическая система, политический режим, демократия, опозиция.

RUSSIAN EXPERIENCE OF POLITICAL CRISES RESOLVING

The dynamic of the development of political system of the Russian Federation in the latest twenty years is analyzed. The main features of political crises resolving within a post-Soviet political system on the example of Russia are considered. The experience of using preventive measures for prevention crisis phenomena in the political sphere is analyzed. The main features of the Russian model of political crises resolving are separated.

Key words: *political crisis, political conflict, political system, political regime, democracy, opposition.*

Актуальність дослідження російського досвіду розв'язання кризових ситуацій актуальна для нас передусім через те, що Росія – найбільша країна світу і один з найвпливовіших акторів світової політики, а крім того, – один із стратегічних партнерів України.

Метою статті є аналіз російського досвіду вирішення політичних криз на федеральному рівні протягом останніх двадцяти років.

Серед праць, присвячених російському досвіду вирішення політичних криз, варто відзначити роботи Т. Наумової, В. Пашенка, А. Рябова, А. Рижкова, Б. Макаренка та інших вчених і публіцистів, в яких розкрито сутність сучасних політичних процесів у Російській Федерації.

Площа Російської Федерації складає 17 075 400 кв. км [1], а населення – 143,2 млн осіб (дев'яте місце у світі) [2]. У складі РФ налічується 83 суб'єкти федерації, її територія також поділяється на вісім федеральних округів. Єдиною державною мовою на федеральному рівні є російська, деякі суб'єкти федерації використовують нарівні з нею офіційні мови національних меншин. Сучасна Росія є президентсько-парламентською республікою, в якості суб'єктів державної влади Конституція визначає Президента, Федеральні Збори, уряд та суди [3, с. 10].

На нашу думку, триваліша порівняно з іншими колишніми радянськими республіками політична стабільність у Росії багато в чому зумовлена успішним подоланням кризи 1993 р., яка передувала прийняттю чинної Конституції. Тому для розуміння сучасного стану політичних процесів у Росії важливо розглянути згадану політичну кризу в контексті її впливу на подальші політичні процеси в державі.

Російська Федерація виникла на міжнародній арені у 1991 р. як правонаступник і продовжувач СРСР. Першим президентом РФ 12 червня 1991 р. було обрано Бориса Єльцина, який вступив на посаду 10 липня того ж року. 1 січня 1992 р.

в країні було повністю скасовано державне регулювання цін, що призвело до їх швидкого зростання та падіння рівня життя населення.

У цих умовах у боротьбі за довіру громадян сформувалися два політичні угруповання. На чолі першого став Президент Б. Єльцин, до його складу увійшли також голова уряду В. Черномірдин та мер Москви Ю. Лужков. Друге угруповання становили депутати Верховної Ради на чолі зі спікером Р. Хасбулатовим та віце-президентом О. Руцьким.

Протистояння мотивувалося різними уявленнями сторін конфлікту про реформування конституційного устрою та зміст нової Конституції, а також про шляхи подальшого соціально-економічного розвитку Росії. Президент виступав за якнайшвидше прийняття Конституції, посилення повноважень голови держави та ліберальні економічні реформи. Верховна Рада вимагала збереження усієї повноти влади у З'їзду народних депутатів, посилаючись на статтю 104 Конституції РСФРР, чинної на той момент. У цій статті було зазначено: „Вищим органом державної влади Російської Федерації є З'їзд народних депутатів Російської Федерації” [4].

Б. Єльцин наполягав, що ця стаття суперечила здоровому глузду: Президент присягав дотримуватися Конституції, яка істотно обмежує його можливості проведення реформ.

Умовно початком конституційної кризи можна вважати 9 грудня 1992 р., коли З'їзд народних депутатів не затвердив запропоновану Б. Єльциним кандидатуру Є. Гайдара на посаду Голови Ради Міністрів, а наступного дня Президент піддав різкій критиці роботу З'їзду. З перших днів кризи судова влада вживала усіх заходів для її вирішення: 11 грудня 1992 р. за ініціативою Голови Конституційного Суду В. Зорькіна було проведено переговори між Б. Єльциним та Р. Хасбулатовим, за підсумками яких Верховна Рада призначила на 11 квітня 1993 р. референдум щодо деяких положень

Конституції. 14 грудня 1992 р. Головою Ради Міністрів було призначено В. Черномирдіна. Таким чином, ескалацію конфлікту було тимчасово зупинено завдяки компромісу сторін і участі судової гілки влади.

Новий етап кризи розпочався 12 березня 1993 р., коли 3'їзд народних депутатів скасував постанову від 12 грудня 1992 р. „Про стабілізацію конституційного ладу”. 20 березня 1993 р. Президент у своєму телезверненні оголосив про припинення дії Конституції і введенні особливого порядку управління [5, с. 49-50]. 28 грудня 1993 р. 3'їзд розпочав процедуру імпічменту, але депутатам не вистачило голосів для усунення Президента від влади. Наступного дня було оголошено про проведення 25 квітня 1993 р. референдуму, на який було винесено чотири питання: довіра Президенту, схвалення соціально-економічної політики уряду, необхідність дострокових виборів Президента і народних депутатів. Результати референдуму не принесли перемогу жодній зі сторін, оскільки по двом останнім питанням рішення не були прийняті, а отже, у Росії зберігалася двовладдя.

30 квітня 1993 р. газета „Известия” опублікувала президентський варіант Конституції, а наступного дня противники Б. Єльцина організували масові акції протесту, які були розігнані міліцією. Для стабілізації ситуації в країні Президент 20 травня 1993 р. оголосив про скликання Конституційної Наради, яка розпочала свою роботу 5 червня 1993 р. Цей крок позитивно вплинув на ситуацію в країні: протягом трьох місяців ситуація стабілізувалася і з'явилися перспективи мирного вирішення конфлікту між гілками влади.

21 вересня 1993 р. Президент Б. Єльцин підписав указ № 1400 „Про поетапну конституційну реформу в Російській Федерації”, згідно з яким повноваження Верховної Ради та 3'їзду народних депутатів припинилися, а на 11-12 грудня 1993 р. призначалися вибори до Федеральних Зборів [6]. Верховна Рада відмовилася виконати вимоги цього Указу, кваліфікувавши його як державний переворот. Дім Рад, який неофіційно називали „Білий Дім”, було заблоковано частинами міліції, що зберігали вірність Президенту. Оборону будівлі Парламенту очолили О. Руцької та Р. Хасбулатов. У ніч з 1 на 2 жовтня 1993 р. за посередництва Патріарха Всієї Русі Алексія Другого було підписано протокол №1, за умовами якого захисники „Білого Дому” повинні були скласти зброю. Опівдні 2 жовтня депутати денонсували цей протокол і прийняли рішення розпочати збройну

боротьбу з метою захоплення будівель органів влади.

3 жовтня 1993 р. у Москві було введено надзвичайний стан. Увечері того ж дня противники Президента за підтримки військових на чолі з А. Макашовим тимчасово взяли під контроль будівлі мерії Москви та телевізійного центру „Останкіно”. Вранці 4 жовтня 1993 р. за наказом Президента у столицю було введено війська, а о восьмій годині танки відкрили прицільний вогонь по вікнах Дому Рад. Ввечері того ж дня захисники „Білого Дому” склали зброю, а їхні лідери були заарештовані, але через деякий час амністовані.

Події 3-4 жовтня 1993 р. фактично поклали край не лише двовладдю у Росії, яке тривало два роки, але й ліквідували усю структуру Радянської влади, яка існувала в Росії з 1917 р. Було ліквідовано посаду віцепрезидента і встановлено перехідний режим управління. 12 грудня 1993 р. було одночасно проведено референдум з прийняття Конституції Російської Федерації і вибори до Федеральних Зборів – нового Парламенту. 25 грудня 1993 р. Конституція була опублікована в „Російській газеті” і набула чинності, а 11 січня 1994 р. розпочали роботу палати Парламенту – Рада Федерації і Державна Дума.

Підводячи підсумки конституційної кризи у Росії, міський голова Санкт-Петербурга А. Собчак охарактеризував жовтневі події 1993 р. як останню спробу зберегти Радянську владу в країні [7, с.9]. У доповіді директора Незалежного центру політичної інформації В. Н. Березовського „Феномен Серпневої республіки (1991–1993)”, представлений 6 грудня 1994 р. в рамках круглого столу „Куди прямує Росія? Десять років реформ” було зазначено, що в особах Б. Єльцина, Ю. Лужкова та В. Черномирдіна, які виграли у протистоянні 1993 р., перемогу здобули підприємницькі структури, які отримали у 1990-х рр. сприятливі умови для ведення бізнесу в Росії [8, с.208].

У 1999 р. лідер фракції „Наш дім – Росія” у Державній Думі В. Рижков у інтерв'ю журналу „Международная жизнь” назвав режим, що встановився у 1993 р., Четвертою російською республікою. На його думку, Перша республіка була проголошена О. Керенським у вересні 1917 р. Друга республіка існувала з 25 жовтня 1917 р. до 12 червня 1990 р., коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет Росії. У 1990 – 1993 рр. існувала Третя республіка, що характеризувалася

двовладдям і була ліквідована після прийняття Конституції Росії [9, с. 8].

Беручи до уваги наведені вище думки, можна стверджувати, що основним наслідком вирішення конституційної кризи було встановлення змішаної республіки зі значними повноваженнями Президента. Крім того, концентрація влади в руках одного політичного угруповання відкрила можливість для наведення конституційного ладу в Чечні, де у 1991 р. сепаратисти, що прийшли до влади, проголосили незалежну державу Ічкерія. У 1994 р. Б. Єльцин розпочав воєнну операцію у Чечні, яка призвела до значних матеріальних і людських втрат, а також супроводжувалася масштабними терактами як у Чечні, так і в інших регіонах Росії, у тому числі в Москві. У 2000 р. усю територію Чечні було взято під контроль федеральних військ, але терористичні атаки екстремістів не припиняються й до сьогодні: 29 березня 2010 р. було організовано вибухи у Московському метрополітені, а 24 січня 2011 р. – в аеропорті „Домодедово”. На думку В. Шохіної, воєнні дії у Чечні та пов'язаний з ними сплеск тероризму стали прямим наслідком подій жовтня 1993 р. [10].

Окремо слід розглянути соціально-економічні наслідки вирішення політичної кризи 1993 р. Ліквідація останніх залишків Радянської влади в Росії означала остаточну відмову від планової економіки та перехід до ринкової. У першій половині 1990-х рр. у Росії було проведено масштабну приватизацію – передачу державної власності у володіння приватних структур. Це сприяло появі нового прошарку – так званих олігархів, які протягом кількох років взяли під контроль найприбутковіші галузі господарства – передусім, видобуток корисних копалин і металургію, а також фінансову сферу.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. російське суспільство зіштовхнулося з новою кризою, яка була викликана комплексом причин. По-перше, економічні реформи супроводжувалися соціальним розшаруванням, зниженням рівня життя більшості громадян, зростанням безробіття, злочинності, соціальних аномалій у Росії. Каталізатором кризи став дефолт 1998 р. і девальвація російського рубля, через що заощадження громадян були знецінені [11]. По-друге, невдачі російської армії у Чечні та Хасавюртовський мир 1996 р. дали можливість екстремістам продовжувати збройну боротьбу не лише на Кавказі, а й у великих містах Росії, у тому числі у Москві. По-третє, політичні помилки влади протягом усього періоду реформ призвели до того, що

громадяни вже не сприймали російські інститути влади як такі, що відповідають демократичним цінностям. Зневіра росіян у владі призвела до того, що навіть слово „демократія” набуло негативного забарвлення у свідомості значної частини громадян [12, с.35].

Політична криза виявилася, серед іншого, у нестабільності урядів С. Кірієнка (1998), Є. Примакова (1998-1999) та С. Степашина (1999), кожен з яких перебував при владі менше одного року. В цих умовах Президент Б. Єльцин вдався до кадрових перестановок, призначивши на 9 серпня 1999 р. в.о. голови уряду Володимира Путіна, колишнього секретаря Ради Безпеки РФ, і оголосивши його своїм наступником. 16 серпня того ж року він був затверджений на посаду прем'єр-міністра, а 31 грудня після відставки Б. Єльцина став в.о. Президента Росії. Першим документом, підписаним В. Путіним на цій посаді, став указ „Про гарантії Президенту Російської Федерації, що припинив виконання своїх повноважень, та членам його сім'ї” [13].

26 березня 2000 р. В. Путін переміг на президентських виборах, а 7 травня того ж року вступив на посаду. Протягом наступних років у рамках боротьби з кризою було вжито низку заходів в економічній і політичній сферах. Друга чеченська війна завершилася поразкою екстремістів і поверненням Чечні під контроль федерального уряду. У політичній сфері було взято курс на послідовне зміцнення вертикалі влади: частину повноважень суб'єктів федерації було передано федеральному центру. Одним із найважливіших кроків у рамках цього курсу стало скасування у 2004 році виборності губернаторів. Низку нелояльних до Кремля впливових бізнесменів було ув'язнено, інші були вимушені залишити країну. В цей час економіка Росії розвивалася швидкими темпами, а рівень життя населення постійно зростав, що відзначив у 2007 р. Голова КНР Ху Дзіньтао [14].

Прямим підтвердженням успіхів В. Путіна стала перемога правлячої партії „Єдина Росія” на парламентських виборах 2003 р. Підсумки цих виборів продемонстрували, що політика Президента була схвалена суспільством: „Єдину Росію” підтримали 37,57% виборців [15, с. 60]. Таким чином, до 2003 р. основні кризові явища у соціально-економічній і політичній сферах були в основному подолані.

Протягом наступних років політична еліта Росії вживала превентивних заходів для запобігання кризам, передбачаючи

негативні наслідки тих чи інших подій та явищ і заздалегідь усуваючи їх. Так, було встановлено певний контроль над засобами масової інформації, заборонено діяльність деяких політичних партій і громадських організацій, які становили загрозу державній безпеці. Для нейтралізації радикальних настроїв у Чечні на чолі республіки став Рамзан Кадиров, який, з одного боку, користується підтримкою місцевого населення, а з іншого – є надійним партнером федеральної влади і веде боротьбу з екстремізмом. Для попередження кризи легітимності влади, яка могла виникнути у 2008 р. після закінчення терміну повноважень В. Путіна, кандидатом від правлячої партії був висунутий Дмитро Медведєв – авторитетний політичний діяч, який користується довірою як В. Путіна та „Єдиної Росії”, так і широких мас населення. При цьому В. Путін продовжує відігравати ключову роль у російській політиці, знаходячись на посаді прем'єр-міністра.

Нові соціально-політичні зрушення, що відбуваються у Росії напередодні парламентських виборів 2011 р. і президентських виборів 2012 р., можуть свідчити про падіння рівня довіри громадян до влади, проте, на нашу думку, наразі немає об'єктивних причин для трансформації політичної системи країни. Сучасна російська опозиція є недостатньо згуртованою для ефективної боротьби за владу.

На думку А. Рябова, стабільність політичної системи Росії має два різні за своєю природою підґрунтя: стратегічні й усвідомлені інтереси нової еліти, з одного боку, та суспільні очікування, не підкріплені матеріальними інтересами на масовому рівні, з іншого. Очевидно, що очікування за своєю природою не є стійким фактором: залежно від різних причин вони піддаються істотним коливанням. Як наслідок, подібна стабільність не є стійкою; різні внутрішні чи зовнішні по відношенню до системи впливи, здатні призвести до серйозних зрушень у суспільних настроях (поява негативних соціально-економічних тенденцій, природні та техногенні катастрофи, підвищення терористичної активності) можуть у короткі терміни підірвати її [16, с.6]. Однією з передумов можливого падіння довіри до влади може стати незадовільний стан безпеки у великих містах Росії, перш за все у Москві. Так, 10 лютого 2011 р. Д. Медведєв піддав різкій критиці керівництва міністерств транспорту та внутрішніх справ країни за неналежне виконання вимог безпеки на стратегічних об'єктах [17, с.2].

Вже згадуваний нами А. Рябов характеризує сучасний політичний режим в Росії як тандемократію, яка, на його думку, є досить сильною, щоб реалізувати свій адаптаційний ресурс [18].

На думку В. Пашенка, „суверенна демократія”, побудована з урахуванням російських традицій, є насправді електоральною псевдодемократією з елементами бюрократичного авторитаризму. „Досвід побудови в державах, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, демократичних режимів з національною специфікою показав, що використання ними демократичної фразеології, поширення формально демократичних інститутів та формальних демократичних процедур переважно використовується в якості специфічного політичного фасаду, за яким реально функціонують різноманітні види цезаристських, султаністських, популістських, плебісцитарних та інших недемократичних режимів, які при цьому опираються на демократичні симуляції” [19, с.528]. Так, соціалістичні країни будували „народну демократію”, в Індонезії диктатор Сухарто створював „керовану демократію”, в Чилі А. Піночет – „дисциплінарну”. Проте жоден з цих режимів не можна назвати дійсно демократичним.

Таким чином, В. Пашенко відносить російський політичний режим до групи „демократій з прикметниками” (суверенна, керована, делегативна, авторитарна демократія), які варто визнати недемократичними і досліджувати їх демократичні симуляції не в якості демократичних інститутів, а як особливого роду формування та утворення, а самі режими як різновиди моноцентризму, „бюрократичного авторитаризму”, „електорального авторитаризму”, „керованого плюралізму” та ін. [19, с.528].

Таким чином, російська модель вирішення політичних криз має певні особливості, зумовлені відмінностями її політичного режиму і місцевою специфікою. По-перше, у вирішенні конфліктів помітну роль відіграє армія і міліція. По-друге, російська політична система є порівняно новою, а традиції демократії не мають глибоких коренів, тому влада частіше „експериментує” із законодавством, навіть із тими законами, які закладають підвалини самої політичної системи. По-третє, значну роль у вирішенні криз відіграє православна церква: варто згадати посередництво Алексія Другого під час протистояння у жовтні 1993 р.

Отже, основними рисами російської моделі вирішення політичних криз є: 1) конституційна реформа і зміна форми

правління; 2) зміна складу уряду; 3) використання військової сили; 4) залучення релігійних діячів до врегулювання політичної ситуації.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі є систематизація і аналіз даних про поточні політичні процеси в Росії та екстраполяція результатів цих досліджень на українські реалії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедия стран мира [глав. ред. Н. А. Симония]. – М.: ЗАО „Издательство Экономика”, 2004. – 1319 с.
2. Россиян становится все меньше [Электронный ресурс] // Всероссийская перепись населения. – Режим доступа: <http://www.perepis-2010.ru/news/detail.php?ID=6044>.
3. Конституция Российской Федерации // Конституции стран-членов СНГ. Сборник документов. – Ереван: Изд-во „Мхитар Гош”. – 440 с.
4. Конституция (Основной закон) Российской Федерации – России от 12 апреля 1978 г. (прекратила действие) [Электронный ресурс] // Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1978/red_1978/183126/chapter/14/.
5. Дело о Президентском обращении к народу 20 марта 1993 года // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 48-63.
6. Указ Президента РФ от 21 сентября 1993 г. № 1400 „О поэтапной конституционной реформе в Российской Федерации” [Электронный ресурс] // Гарант: информационно-правовой портал. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/172280/>.
7. Реформа и развитие ситуации в России // Международная жизнь. – 1995. – № 2. – С. 8-36.
8. Куда идет Россия? Десять лет реформ // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С.198-210.
9. Рыжков В. Реальности Четвертой российской республики / В. Рыжков // Международная жизнь – 1999. – № 4. – С.10-15.
10. Шохина В. Перешагнув через могилы [Электронный ресурс] / В. Шохина // Независимая газета. – Режим доступа: http://www.ng.ru/politics/2003-10-03/2_lessons.html.
11. Это страшное слово „дефолт”, или Десять лет спустя [Электронный ресурс] // Интерфакс. – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/business/txt.asp?id=27579>.
12. Наумова Т. Какие реформы нам нужны? / Т. В. Наумова // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2000. – № 2. – С. 34-46.
13. Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 1999 г. № 1763 „О гарантиях Президенту Российской Федерации, прекратившему исполнение своих полномочий, и членам его семьи” [Электронный ресурс] // Российская газета. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/official/doc/ykazi/1763.htm>.
14. Выступление Председателя КНР Ху Цзиньтао на церемонии открытия Года Китая в России [Электронный ресурс] // Генеральное консульство Китайской Народной Республики в Санкт-Петербурге: официальный сайт. – Режим доступа: <http://saint-petersburg.china-consulate.org/rus/dtxw/t315412.htm>.
15. Макаренко Б. Парламентские выборы 2003 г. Как проявление кризиса партийной системы / Б. И. Макаренко // Полис. – 2004. – № 1. – С. 51-65.
16. Рябов А. Современное политическое развитие России / А. Рябов // Свободная мысль – XXI. – 2004. – № 3. – С. 3-12.
17. Самарина А. Страну охватил паралич управления / А. Самарина, Р. Цветкова // Независимая газета. – 2011. – 11 февраля. – С.2
18. Рябов А. ТанDEMократия [Электронный ресурс] // Политическая регионалистика. – Режим доступа: <http://www.regional-science.ru/2009/03/16/ryabov-tandemokratia/>.
19. Пашенко В. Пострадянські демократичні симуляції та „демократія з прикметниками” / В. І. Пашенко // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип. 17. – Дніпропетровськ: ДНУ. – 2008. – С. 524-528.